

Христина Хвойницька
Національний університет “Львівська політехніка”

РОЗВИТОК ЮСНАТУРАЛІСТИЧНОЇ ТЕОРІЇ УКРАЇНСЬКИМИ МИСЛИТЕЛЯМИ XVIII ст.

© Хвойницька Христина, 2012

Досліджено концепцію природного права у творчості українських мислителів доби Просвітництва. Проаналізовано значну роль юснатуралістичних ідей у становленні їхніх філософських доктрин. Це поняття вони трактують як справедливість, добро, милосердя, свобода, спільне благо та культурне самовизначення.

Ключові слова: природне право, справедливість, Я. Козельський, С. Десницький, П. Лодій, свобода, спільне благо, культурне самовизначення.

Khrystyna Khvoynytska. Development of jusnaturalistic theory by the Ukrainian thinkers of the XVIII cent

The concept of natural law in creative legacy of Ukrainian thinkers of Enlightenment is explored. The role of jusnaturalistic ideas within their respective philosophical doctrines is analysed. They interpret this concept as justice, goodness, charity, freedom, welfare and cultural self-determination.

Key words: natural law, justice, Y.Koselskyi, S.Desnytskyi, P.Lodiy, freedom, welfare, cultural self-determination.

Юснатуралістична концепція історично була важливим джерелом розвитку та побудови філософсько-правових ідей. Вона ретельно досліджувалась та переосмислювалась мислителями кожної епохи. Доба Просвітництва не стала винятком. Українські мислителі XVIII ст. вдихнули у природно-правову теорію нове життя.

Концепція природного права мислителів XVIII ст. привертає увагу все більшого кола дослідників української філософської думки, зокрема: М. Патеї-Братасюк [5], Д. Кирика, А. Сініциної, С. Возняка, М. Голянича, Ю. Москаленка та ін.

Мета роботи – розглянути ідеї та погляди українських філософів XVIII ст. на природне право як першооснову для побудови вільного, гуманного та демократичного суспільства.

Випускники Києво-Могилянської академії, які стали провідними ідеологами українського Просвітництва, не лише збагатили українську духовну культуру перекладами праць видатних європейських мислителів, а й самі глибоко опрацьовували основи світської доктрини держави і права. При цьому вони активно використовували політико-правові ідеї як європейських, так і вітчизняних попередників, зокрема ідеї природного права та розмежування права й закону. В утвердженні притаманного Просвітництву раціонального підходу до політико-правових явищ вони широко застосували авторитет і досягнення античних авторів, світоглядні й методологічні установки досвідних наук, природничонаукових досліджень свого часу.

У своїй критиці середньовічного фанатизму та сваволі, безправ'я особистості в умовах панування феодального рабства й системи привілеїв просвітники апелювали до природного права людини й обґрунтовували необхідність встановлення розумних правових відносин, що ґрунтуються на визнанні природних прав і свобод людини, рівності усіх перед законом, гарантованості приватної власності та безпеки особистості у взаємовідносинах з державою.

Подібно як і європейські мислителі Нового часу, українські просвітники відкидали середньовічні тлумачення природного права, згідно з яким правове становище людини у

суспільстві й державі визначене божественними законами. Вони інтерпретували природне право як установлення розуму, як непідвладне сваволі законодавця джерело прав і свобод індивіда, його незалежності від диктату церкви і держави. Якщо професори Києво-Могилянської академії у своїх трактуваннях справедливості й пов'язаної з нею концепції природного права спиралися переважно на вчення Арістотеля і Томи Аквінського, то просвітники, – випускники Академії й інших університетів, значно сміливіше апелювали у своїх міркуваннях до мислителів Нового часу.

Популярним і доволі авторитетним у колах просвітників був Яків Козельський (1728–1794), син наказного сотника Полтавського полку. Навчався у Києво-Могилянській академії, згодом у гімназії при Петербурзькій академії наук. Служив у Сенаті, в Малоросійській колегії у Глухові, був високо освіченою людиною і самодостатнім мислителем. Він не тільки переклав багато статей із “Енциклопедії всіх наук і мистецтв”, яку видавали французькі просвітники, а й написав власні філософські твори, серед яких виділяються “Філософські судження” (1768). Я. Козельський глибоко осмислив природничо-науковий доробок Декарта, Ньютона, Ляйбніца, Вольфа, а також критично засвоїв суспільно-політичні та морально-правові ідеї Руссо, Вольтера, Монтеск'є, Гельвеція, Баумейстера та інших просвітників.

Пояснюючи природу і її закони, Козельський вважав, що її необхідно розуміти, враховуючи її власну сутність, бо усі тіла і явища природи складаються з пізнаваної матеріальної субстанції. Такі міркування приводять його до думки, що пізнаваними є й природне право і природний закон. У “Філософських судженнях” мислитель чітко відмежовує “натуральне” або природне від “вище натурального”, “вище природного”, чи надприродного. Природним, або натуральним у природі є усе те, що безсумнівно випливає із природи самих речей, що можна переконливо пояснити й наочно побачити, а до “вище природного” слід зараховувати все те, що не випливає із сутності речі, що не можна пояснити природним порядком, що треба сприймати як “диво”, на віру, без будь-яких доказів. “Натурою, или естеством называется действующая сила всякой вещи, и потому натуральное называется то, что из силы и существа какой вещи разуметь и истолковать можно” [4, с. 49].

Я. Козельський, подібно до інших діячів епохи Просвітництва, високо оцінював твори Руссо, Вольтера, Дідро, Гельвеція, Ламетрі, Монтеск'є та інших енциклопедистів, перекладав їхні твори і сприяв розповсюдженню їхніх ідей. Особливо вагомим вважався їх внесок у моральну філософію, як пише Я. Козельський: “Из всех философов нашел я только четырех человек, а именно господ: Руссо, Монтеスキу, Гельвеция и некоторого анонима, коего книга под титулом “Принципы нравственной философии”, которые писали основательно о материях правоучительной философии. Сии великие мужи вывели на приятное позорище всего света покрытую завесою темноты прекрасную и неоцененную истину” [4, с. 9].

Український просвітник дозволяє собі, за високої оцінки доробку французьких мислителів, не у всьому з ними погоджуватися. Так, він не згідний з думкою Руссо, що люди у природному стані почувалися більш вільними і щасливими, ніж у стані цивілізованому. У природному стані усі були рівні на основі природного права, а розвиток цивілізації погіршує становище людей, тому золотий вік людства – у минулому.

“Хотя господин Руссо, – писав Я. Козельський, – доказывает, что человеческий род в прошествии многих веков отступил вовсе от натурального своего состояния полезнейшего для него, навык собственности имения и чрез то познал правость и неправость, добро и худо, выдумал много излишних нужд и через то научился взаимной зависимости и подверг себя многим несчастиям; но теперь уже то натуральное его благополучие невозвратно, и в нынешнем состоянии вселенная все опыты утверждают, что к достижению благополучия нет ближе и приличнее средств, как прямая добродетель и прямой разум; но как обеих сих качеств точное познание зависит от учения, то для того здесь от него и начать должно” [4, с. 42–43].

Як бачимо із наведених слів, український мислитель добре знав думки Руссо про первісний стан людства, де всі були рівні на основі природного права, проте вважає, що не можна такий стан абсолютизувати – людство розвивається, і замість природної рівності повинна запанувати “пряма чеснота” і “прямий розум”. Людина через навчання мусить це усвідомити. Я. Козельський, подібно до Руссо, вважає, що для людського роду природний стан рівності на основі природного права був

дуже корисний, оскільки “по истории видно, что до коих пор народы были простее, то до тех пор были они добродетельнее и потому благополучнее, и думаю, что неблагополучие человеческого рода произошло от вкушения запрещенного плода, то есть от явственного познания, что есть добро, и что худо: но следовать сему мнению тогда было хорошо, когда еще весь род человеческий был в натуральной простоте”. [4, с. 11].

Цілком у річищі ідей Просвітництва, у центрі уваги яких була довіра до розуму і науки, Я. Козельський разом з іншими діячами епохи утверджує необхідність навчання, вдосконалення розуму і знань: “А в нынешнем состоянии ученого света, ежели б какой народ вздумал не учиться, то другие ученые народы в краткое время и с великим аппетитом его скушают; и тогда – то уж он от сих просвещенных волков бессумненно убежден будет о вредности своей простоты в нынешние мудреные и просвещенные времена” [4, с. 28].

Просвітник переконаний, що від природи усі люди мають “подобные нравы, подобные склонности и подобные житейские нужды”, час змусив їх забути “свое спокойное состояние” і перейти до суспільного життя, де необхідність змусила шукати штучного задоволення через науку й мистецтво тих потреб, якими “чаятельно он [рід людський – Авт.] в первобытной своей блаженной и незлобной простоте пользовался без всякого труда и томной науки” [4, с. 36].

До теорії природного права і суспільного договору діячі Просвітництва апелювали переважно при поясненні суспільного прогресу. Вони розуміли, як бачимо із міркувань Я. Козельського, що метафізичні уявлення про незмінну сутність людської природи, з одного боку, і твердження, що об’єднання людей у суспільство й встановлення певної форми державного правління пов’язане зі згодою людей, які добровільно вступають у спілку і віддають частину своїх природних прав установлюваній ними владі, – з іншого, у ті часи в Росії не можуть бути сприйняті ні правителем, ні суспільством. У таких умовах важливим було ознайомлення суспільних кіл з вченням про природне право і суспільний договір європейських мислителів. Підтверджує це і творча спадщина Семена Десницького (р.н. невід. – 1789) – професора права Московського університету, українця за походженням і менталітетом, який у Глазго 1767 р. успішно захистив докторську дисертацію “De testamentis ordinariis (про 28-му кн. “Пандектів” Юстиніана”. У працях “Слово” і “Міркування” засвідчив глибокі думки про суспільний устрій та природне право. Посиланнями на Тацита, Цезаря та Саллюстія просвітник підтверджує свої уявлення про життя первісних людей, які добровільно об’єдналися у спільності, щоб разом виживати і захищатися від ворогів. Отже, “сошедшимся в общежительство народам надобно было некоторыми природными правами поступиться, а особливо, когда необходимость того требовала, чтобы и частных людей силы соединяемы были с силами общества для отражения всеобщего неприятеля. Но и при сем теснейшем соединении первобытные народы упорно за собою удерживали свои персональные права и природную вольность и не прежде, как по прошествии долговременности, оными поступились правительству” [2, с. 5–6].

Теорія природного права і суспільного договору слугувала для просвітників формою обґрунтування добровільного, договірної походження державної влади. Суспільний договір має бути в інтересах всіх членів суспільства, в інтересах їх “природної вольності” насамперед. Влада монарха в таких умовах не може бути безконтрольною, вона повинна підлягати договірним принципам. На основі теорії природного права і суспільного договору просвітники виставляли вимоги суспільного добробуту, турботи про благо підлеглих, про розвиток правових наук і справедливого законодавства.

Важливо зауважити, що, спираючись на учення Руссо та інших теоретиків природного права, просвітники твердили, що влада як особливий суспільний інститут, не існує одвіку, вона має небожественне, а історичне походження. С. Десницький, який глибоко опрацював цю проблему, переконаний, що є три основні причини виникнення влади: фізична нерівність людей на найраніших етапах; духовна нерівність згодом; і майнова нерівність або нерівномірний розподіл матеріальних благ між членами суспільства на пізніших стадіях суспільного розвитку [2, с. 26–34]. Отже, в процесі історичного розвитку на основі природного права збереження життя людство пройшло шлях від підкорення сильному витривалого, через усвідомлення вищості розумного й

хитрого, до залежності від того, у кого більше власності на засоби виживання. У зв'язку з цією залежністю С. Десницький визначив чотири стадії історичного шляху людства, де кожна виступає складнішою від попередньої. Перша стадія, – коли люди займалися полюванням і збором готових дарів природи, – це найпримітивніша, найнижча; друга – стадія “пастушества”, приручення диких тварин; третя землеробства, або “хліборобства”; четверта – “комерційного” стану. Ці стадії, переконаний просвітник, “...сродно всем первоначальным народам и по оным четверояким народов состояниям мы должны выводить их историю, правление, законы и обычаи и измерять их различные преуспевания в науках и искусствах” [2, с. 167].

Детально охарактеризувавши кожен етап, С. Десницький, як і інші просвітники, абсолютизує природне право на приватну власність, стверджуючи, що в її основі лежить вигода і розумний закон, що відповідає природному праву збереження життя людини.

Ідеологія природної рівності людей приваблювала і Петра Лодія (1764–1829) – просвітника, професора Studium Ruthenum Львівського університету, який викладав філософію українською мовою, тому причетний до створення філософської термінології. Лекції П. Лодія, створений ним підручник “Логические наставления” спиралися на досягнення тогочасної науки й філософії, нерідно не збігались з ортодоксальними твердженнями християнського віровчення щодо пізнавальних можливостей людського розуму, природи людини, її права, походження влади тощо. У Львівському університеті його цькували й принижували за прихильність до української мови, а згодом, коли він переїхав до Петербурга, ревнителі чистоти православ'я вбачали у його підручнику й лекціях небезпеку для підвалин самодержавства й православ'я. Рішенням Ученого комітету головного управління училищ у 1821 р. книга визнана політично шкідливою, її заборонили використовувати й вилучили з продажу. Автора звільнили з посади завідувача кафедри теоретичної й практичної філософії і перевели на посаду завідувача кафедри природного права. Тут він читав лекції з курсу кримінального та природного права, проте не довго, – лише до 1824 р. Доноси й звинувачення переслідували П. Лодія до кінця життя. Дослідники його творчості вважають, що “ряд положень підручника справді опосередковано підривав устої Російської монархії, бо з цих положень випливало, що монархічна деспотія й кріпацтво обмежують людську свободу, суперечать природним правам людини і не відповідають вимогам розуму” [3, с. 37].

Викладаючи принципи природного права, П. Лодій дозволив собі такі “крамольні”, з т. з. ортодоксів, вислови: “Цар, взятий як людина, рівний зі всіма своїми підданими” п.125 “Логічних настанов” [3, с. 38]. Не викликали схвалення й такі слова професора: “М'які закони правління сприяють розвиткові різноманітних здатностей людей; почуття свободи стимулює уми до досконалого оволодіння ним, до чого людину вабить сильне прагнення її духу. Це було причиною великого ентузіазму в республіках. Тому вільні Греція, Рим вважалися плідною матір'ю великих філософів, ораторів, поетів, митців. Тепер таким живим прикладом, де завдяки свободі існують великі оратори й глибокодумні філософи, є Англія” [3, с. 38].

Остання праця П. Лодія, видрукувана за рік до смерті, присвячена теорії загальних прав, що викладена відповідно до філософського учення про природне право, опрацьованого європейськими мислителями. Скорочена її назва “Теорія общих прав, содержащая в себе философское учение о естественном всеобщем государственном праве”. Далі перераховані усі титули й нагороди автора, рік видання 1828. Трактат, який можна вважати лекційним курсом, складається з двох частин: “Про основи державного права” і “Природне всезагальне право”. Тут викладені принципи державного права, теорія походження держави, основні закони громадського співжиття, розглянуті функції державної, законодавчої, виконавчої й судової влади, форми державного правління, права і обов'язки верховної влади й громадян держави.

Джерелом для курсу лекцій як книги послужили твори віденських професорів Карла Антонія Мартіні “Положення державного права” (1768) і Франца фон Цейлера “Новий австрійський збір законів”. Останній у скороченому вигляді П. Лодій переклав російською мовою і опублікував у 1809 р. під назвою “Новое австрийское уложение”. Крім того, джерелами його праці стали твори Гроція, Вольфа, Пуфендорфа, Бемера, Келера, Шрота і багатьох інших фахівців права з різних країн Європи. З його зацікавлень і текстів лекцій помітно, що професор був прихильником теорії

природного права. Він розумів його як вчення про незалежне від конкретних соціальних умов і форми держави право, що випливає з веління розуму і розумної людської природи. П. Лодій пропагує учення європейських мислителів XVII–XVIII ст. про рівність усіх людей на основі природного права, насамперед люди рівні у праві на життя, свободу і власність. Ці права дані Богом, їх освячує релігія. Та в умовах самодержавного правління учення про природне право не могло заохочуватись навіть у формі ознайомлення з ним у курсі загального права. У таких умовах професор вдається до викладу різних поглядів на проблему, що дає змогу уникнути звинувачень у вільнодумстві, не втрачаючи при цьому можливості популяризувати “неугодні” для режиму думки. Прикладом може бути міркування про свободу слова. “Одні, – пише П. Лодій, – твердять, що необмежена свобода книгодрукування дуже корисна державі, тому що свобода мислити притаманна людині від народження, і кожен має право повідомляти іншим таку істину, в якій він сам переконаний. Досвід показує, що освіченість перебуває на найвищому рівні у тих державах, у яких панує необмежена свобода говорити і писати. Інші, навпаки, вважають, що необмеженою свободою книгодрукування руйнуються найважливіші істини моралі і релігії” [3, с. 68–69]. Коментарів щодо висловлення думок професор не робить, залишаючи можливість слухачеві, чи читачеві самому оцінити вагомість і цінність наведених поглядів. Така форма пропаганди певних ідей доволі популярна донині, тим більше вона була необхідною в часи заборони теорії природного права в Росії. Відомо із дотичних джерел, що П. Лодій написав також працю “Естественное право народов”, яка залишилась неопублікованою поряд із працею “Полный курс философии” [1, с. 51].

Діячі українського Просвітництва глибоко засвоїли вчення про природне право європейських мислителів Нового часу, особливо, Т. Гоббса і Ж.-Ж. Руссо. Я. Козельський, С. Десницький, П. Лодій, а також Г. Сковорода та інші не лише перекладали й популяризували твори європейських гуманістів і просвітників, а й писали власні, у яких обстоювали концепцію природної рівності людей, захист гідності людини на основі природного права.

Філософсько-правові погляди мислителів епохи Просвітництва, трактуючи природне право як сукупність загальних принципів раціонального облаштування суспільного життя, стверджували такі вищі духовні цінності, як справедливість, добро, милосердя, свобода, спільне благо, що розумілися як природно-правові регулятори суспільного життя. Особливо виразно звучить у романтичній традиції проблема природних прав народу (нації) на культурне самовизначення, на власну історію, мову, територію, традиції, звичаї тощо.

1. Возняк С., Голянич М., Москаленко Ю. *Філософська думка України: імена та ідеї*. – Івано-Франківськ, 2003. – 135 с.
2. Десницький С. Е. *Юридическое рассуждение о разных понятиях, какие имеют народы о собственности имения в различных состояниях общежития*. – М., 1871. – 178 с.
3. Кирик Д., Сініцина А. *Петро Лодій: життя, діяльність і вчення*. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2006. – 124 с.
4. Козельский Я. П. *Философические предложения*. – СПб., 1768. – 149 с.
5. Патей-Братасюк М. *Антропоцентрична теорія права* – К., 2010. – 394 с.